УДК 159. 928: 356. 13: 928: 81'243

О.Ф. Волобуєва, д-р психол. наук, доц.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ АУДІЮВАННЮ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню психологічних особливостей навчання аудіювання персоналу Державної прикордонної служби України, який спілкується іноземною мовою при виконанні професійних завдань в особливих умовах діяльності. Навчання аудіювання аналізується в контексті формування професійної іншомовної комунікативної компетентності поряд із говорінням, читанням та письмом.

Ключові слова: психологічні особливості, навчання аудіювання, персонал Державної прикордонної служби України, професійна іншомовна комунікативна компетентність.

The article touches upon the investigation of psychological peculiarities of teaching listening of personnel of the State Borderguard Service of Ukraine which communicate in foreign language while carrying out professional tasks in the specific conditions. Teaching listening is analyzed in the context of the professional foreign language communicative competence formation alongside with speaking, reading and writing.

Keywords: psychological peculiarities, teaching listening, personnel of the State Borderguard Service of Ukraine, professional foreign language communicative competence.

Постановка проблеми. Враховуючи те, що навчання іноземної мови є складовою професійної підготовки всього без виключення персоналу Державної прикордонної служби України (ДПСУ), який спілкуватиметься іноземною при виконанні професійних завдань, актуальність дослідження проблеми навчання аудіювання, тобто сприйняття іноземної мови на слух як складової процесу професійного іншомовного спілкування, є безперечною. Характерним для іншомовної діяльності персоналу ДПСУ є: виняткова важливість професійних завдань, необхідність постійно бути пильним, високий темп несення служби в особливих умовах діяльності, підвищені вимоги до здатності розпізнавати складні візуальні об'єкти і звукову інформацію, безпосередній контакт із об'єктом контролю при спілкуванні іноземною мовою. З огляду на це звертаємо особливу вагу на на-

© Волобуєва О.Ф., 2011

вчання професійного іншомовного спілкування персоналу ДПСУ, яке потребує здатності уважно слухати особу – партнера по іншомовному спілкуванню. Уміння уважно слухати під час іншомовного спілкування персоналу ДПСУ потребує ретельного навчання, тобто мова йде про навчання аудіювання.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз літератури свідчить про те, що проблема навчання аудіювання не є новою. Багато вітчизняних та зарубіжних вчених присвятили свої роботи саме розгляду цього аспекту (Б. В. Бєляєв, Н. В. Єлухіна, І. О. Зимня, N. S. Elliot, Harmer Jeremy, Patricia A. Porter, Grant Margarent, Jim Scrivener та інші. Але питання щодо дослідження психологічних особливостей навчання аудіювання персоналу ДПСУ потребує ретельного вивчення із урахуванням того, що належний рівень розвитку навичок аудіювання поряд із добре розвинутим рівнем навичок говоріння, читанням та письма забезпечує досягнення кінцевої мети навчання іноземної мови – формування професійної іншомовної комунікативної компетентності охоронців кордону.

Метою статті є дослідження психологічних особливостей навчання аудіювання персоналу ДПСУ з метою підвищення ефективності навчання професійного іншомовного спілкування представників ДПСУ, який спілкується іноземною мовою при виконанні професійних завдань в особливих умовах діяльності.

Виклад основного матеріалу. Професійне іншомовне спілкування ми розглядаємо як мовленнєву діяльність, виконуючи яку персонал ДПСУ вирішує конкретні професійні іншомовні комунікативні завдання. З огляду на це варто зазначити, що є чотири основних видів мовленнєвої діяльності, а саме: слухання (аудіювання або сприйняття мови на слух), говоріння, читання та письмо. Слухання (аудіювання) та читання – це рецептивні види діяльності, говоріння та письмо належать до продуктивних видів діяльності.

Викладачеві іноземної мови необхідно враховувати, що уміння слухання є одним із найскладніших комунікативних явищ, яке безпосередньо стосується культури професійного іншомовного спілкування персоналу ДПСУ відповідно до Відомчих стандартів культури прикордонної служби. Без активного уважного слухання неможливо зрозуміти: що для співрозмовника є головним; якими є його основні цінності; які почуття викликають у нього ті чи інші факти.

Розглянемо слух саме як вид мовленнєвої діяльності:

1) абсолютний слух – здатність людини швидко і правильно визначати та відтворювати голосом висоту окремих звуків без порівняння їх із звуковими еталонами і "внутрішньої вимови"; 2) бінауральний слух (від лат. bini – два і auris – вухо) – сприймання людиною звукових подразників за допомогою парного слухового аналізатора, що дає їй змогу визначати напрям та джерело звука за рахунок встановлення відмінностей у характеристиках звукових сигналів, які надходять до кожного вуха; 3) емоційний слух – здатність людини визначати за голосом промовця його емоційний стан; 4) музикальний слух – звуковисотний слух, який виявляється у здатності людини розрізняти, сприймати, уявляти і відтворювати висоту музичних звуків і їх послідовність, розуміти і переживати зміст музичних творів; 5) фонематичний слух – (грецьк. phonema – звук, голос) – слух, що опирається на діяльність слухо-мовленнєвої зони кори великих півкуль головного мозку, яка розміщена в задній скроневій частині лівої півкулі (Верніке центр) і забезпечує чітке виділення та сприймання мовленнєвих звуків.

Слух людини виявляється в здатності сприймати і порівнювати звуки мови (фонеми) не тільки як фізичні подразники, але і сигнали, що мають певний зміст. Фонематичний слух людини є основою для оволодіння мовленням. Уміння слухати – справа не така проста, як може здаватися на перший погляд. Невипадково в багатьох країнах створено спеціальні курси з розвитку уміння слухати співрозмовника.

Якщо наявність слуху як одного з базових органів чуттів є умовою успішної адаптації організму до зовнішнього середовища, то розвинена здатність слухати є умовою соціальної адаптації людини, яка дає її можливість встановлювати й підтримувати міжособистісні відносини, тому її можна вважати найважливішою комунікативною якістю особистості. Саме по собі вибіркове ставлення до інформації є фундаментальною особливістю людського сприйняття. Проблема слухання стосується сфери міжособистісної комунікації, оскільки пов'язана не стільки з вибірковістю, скільки з перекручуванням або пропуском повідомлень.

Відповідно до базової моделі комунікації, "життя" повідомлення включає принаймні чотири стадії: 1) повідомлення, що його має намір зробити відправник (його думки); 2) повідомлення, яким його висловлено (його реальне кодування мовцям); 3) те, як воно інтерпретовано (декодоване слухачем); 4) те, яким воно остаточно збереглося в пам'яті слухача. При переході повідомлення від однієї стадії до іншої втрата інформації неминуча, у результаті чого передане повідомлення може зовсім не відповідати вихідному.

Аналізуючи причини досить серйозного перекручування інформації, дослідники виділяють: 1) фактори, що не залежать від учасників комунікації; 2) фактори, пов'язані з поведінкою мовця й слухача; 3) фактори, пов'язані з характером повідомлення; 4) фактори зовнішнього середовища.

Уважно слухати важко й через фізіологічні причини: людина думає швидше, ніж говорить. Відомо, що звичайна людина може сприймати до 500 слів за хвилину, у той час як середня швидкість усного мовлення – від 125 до 150 слів за хвилину. У результаті утворюється так званий "вільний час", що його слухач заповнює обмірковуванням своїх проблем, мріями, планами або починає перебивати й підганяти мовця.

Найменш розробленою у практиці викладання іноземних мов є методика навчання аудіювання. За останні роки проблема аудіювання все більше привертає увагу психологів, психолінгвістів і методистів, триває серйозний теоретичний пошук щодо її розв'язання [3]. Необхідно враховувати, що чим краще суб'єкти навчання сприймають іноземну мову на слух, тим краще вони будуть вступати в мовленнєву взаємодію під час виконання службових завдань.

Розглянемо аудіювання як вид мовленнєвої діяльності детальніше.

Аудіювання саме по собі, безперечно, є важливим видом мовленнєвої діяльності та, що не менш важливо, – одним із природних видів мовленнєвої діяльності: без практики аудіювання не можна навчитися активного говоріння, а без усного мовлення неможливе і письмове мовлення (читання і письмо). Сутність аудіювання полягає у сприйнятті звукових сигналів мовлення, умінні розуміти іншомовне мовлення на слух при одноразовому сприйнятті. Процес сприйняття, розпізнавання і розуміння усного мовлення і є аудіюванням. Аудіювання, як зазначає Б. В. Бєляєв, є початком говоріння [2]. Цієї ж думки дотримується і І. О. Зимня [5]. Саме вона серед усіх видів мовленнєвої діяльності окремо виділила і слухання (пізніше цей термін було трансформовано в аудіювання, яким стали позначати усвідомлене слухання).

Аудіювання складається з: 1) розпізнавання у звуковому потоці слів, речень, понадфразових єдностей; 2) інтегрування їх у смислові комплекси, утримання їх у пам'яті під час слухання; 3) здійснення попереднього прогнозування їх змісту; 4) усвідомлення значення почутого у відповідності з ситуацією спілкування. Аудіювання – більш складний спосіб отримання інформації, ніж читання. Під час аудіювання неможливий ретроспективний аналіз; пропускна здатність слухового аналізатора менша, ніж зорового; сприйняття усного мовлення супроводжується більш інтенсивною мобілізацію внутрішніх ресурсів організму, ніж читання.

Для аудіювання (так само, як і для читання, як для рецептивних видів мовленнєвої діяльності) характерні певні уміння. Розглянемо іх детальніше.

1. Антиципація (імовірнісне передбачення) та прогнозування мовного матеріалу чи змісту, наприклад завдання на антиципацію (e.g. Write the details about the detantion of the illegal migrants you expect to listen to while watching the video. Make the list of four questions you would like to ask the speakers).

2. Загальне розуміння інформації.

3. Швідка орієнтація у змісті, наприклад уміння швидко виділити головні ідеї прослуханого (прочитаного), залишаючи поза увагою другорядні деталі;

4. Знаходження специфічної інформації, наприклад: Listen to the news. While listening to it try to catch the number of the participants who take an active part in the international conference on border protection held in the USA last week.

5. Детальне розуміння інформації, яке допомагає з'ясувати ставлення/ наміри автора щодо…, або відповіді на запитання типу "How many?", "How much?", "In what way?", "Why?", "How often?".

6. Виведення значення невідомих слів з контексту.

Певна практика викладання іноземної мови у вищому навчальному закладі свідчить про те, що аудіювання (так само як читання, тобто рецептивні види діяльності) вимагають для свого успішного здійснення не тільки певних лінгвістичних знань, а й екстралінгвістичної, загальнокультурної, соціокультурної компетенцій. З урахуванням цього розглянемо, яким чином аудіювання пов'язано із зазначеними видами мовленнєвої діяльності:

Аудіювання та говоріння – дві взаємозв'язані сторони усної мовленнєвої діяльності, в який фази слухання та говоріння змінюють одна одну. Аудіювання та читання – два види рецептивної діяльності з використанням різних каналів надходження інформації: слухового (аудіювання) та зорового (читання). Читання – це переведення графічної мови у звукову (через внутрішнє промовляння прочитаного). Виконуючи одну й саму ж функцію комунікації, аудіювання та читання мають велику схожість (подібність). Аудіювання та читання можуть значно впливати на інтереси та погляди та світогляд індивіда. Обидва процеси включають упізнавання форми слова, значення слова та розуміння висловлюваного. Аудіювання та читання опираються на внутрішнє мовлення.

Аудіювання та письмо – два види діяльності, об'єднані процесом внутрішньої вимови. Під час аудіювання задіяні таки психофізіологічні механізми: інтонаційний та фонематичний слух; короткочасна (оперативна) пам'ять; словесно-логічна пам'ять; довготривала пам'ять; імовірнісне передбачення (антиципація) та прогнозування; внутрішня вимова; словесне та предметне розуміння; вибіркова увага.

Варто також звернути увагу на головні об'єктивні та суб'єктивні труднощі аудіювання:

1) *лінгвістичні* (фонетичні, лексичні, граматичні);

2) *методичні:* а) (особливості аудіотексту (характер тексту; співвідношення відомої та невідомої лексики; інформаційна насиченість; композиція; смислова організація; б) умови сприйняття аудіотексту (темп мовлення; обсяг повідомлення; кількість пред'явлень; спосіб пред'явлення; наявність чи відсутність опор);

3) індивідуально-вікові особливості членів навчальної групи та рівень їх підготовки: а) психологічні особливості сприйняття, уваги, пам'яті, мислення. реакції; б) уміння переключатися з однієї мисленнєвої операції на іншу; в) швидкість входження в тему повідомлення; наявність інтересу, особистих цільових установок; г) рівень мовної та мовленнєвої підготовки суб'єктів навчання.

Навчання аудіювання має випереджати навчання говоріння. При цьому особливо важливим є те, що аудитивні вправи привчають тих, хто навчається, до мислення іноземною мовою, а це, у свою чергу, допомагає долати неузгодженість між мовними формами і змістом іноземного мовлення.

Розвиток внутрішнього мовлення іноземною мовою можна вважати одним із критеріїв успішності оволодіння аудіюванням на цій мові, а також найважливішою базою для формування слуховимовних навичок [9]. Як правило, при сприйнятті слово і його складові фонеми так само, як і фраза зі словами, є єдиним цілим, тому для розуміння усного мовлення однаково важливо уміти сприймати як ціле, так і розрізняти його частини. Те ціле, на рівні якого людина приймає рішення про те, що вона сприймає, можна назвати одиницею сприйняття. Такими одиницями, наприклад, можуть бути речення, окремі граматичні структури та ін. При сприйнятті іноземної мови на слух слухачі та курсанти "абсорбують" її, вони чують ритм, інтонацію, порядок слів і граматичні структури іноземної мови [7]. При аудіюванні ритміка, інтонація сприяють виділенню головних значеннєвих частин висловлювання, а ці головні значеннєві частини висловлювання саме і є тими опорними пунктами, що створюють передумови, необхідні для розуміння всього повідомлення. Суттєве значення при навчанні аудіювання має підготовка в тій сфері знань, що є змістом вихідного повідомлення. Очевидним є і те, що для формування правильних слуховимовних навичок суб'єкти навчання повинні слухати фонетично правильне мовлення. Це означає, що мова викладача повинна бути нормативною як фонетично, так і граматично.

Важливе значення для розв'язання психологічних проблем навчання аудіювання мають роботи Н. В. Єлухіної, яка вперше у науковій практиці класифікувала труднощі аудіювання за джерелом виникнення і запропонувала відповідні вправи. Найбільш важливими для початкового етапу формування аудитивно-мовленнєвих навичок є умовні аудитивно-мовленнєві вправи на сприйняття як окремих слів і фраз, так і текстів. Ці вправи сприяють подоланню лексичних і граматичних труднощів розуміння спочатку окремих фраз, навчального тексту, а потім і природно-зв'язного мовлення. Дослідниця вказує на важливість навичок розуміння однотипних мовленнєвих контекстів (для створення міцних слухових образів, що забезпечують репродуктивне відтворення), а потім варіативних текстів для розвитку вміння більш вільного варіювання певних образів і відтворення власних мовленнєвих висловлювань відповідно до граматичних канонів мови. Прослуховування текстів без зорової опори не повинно перевищувати трьох хвилин, а із зоровою – п'яти [4, с. 232].

Необхідно зазначити, що навчання аудіювання має співпадати з читанням уголос, це сприятиме формуванню слуховимовних навичок. Психологічною особливістю процесу аудіювання (на відміну, наприклад, від процесу

читання) є короткочасність і незворотність цього процесу, інакше кажучи, однократність і неповторність мовної рецепції: людина, яка сприймає іноземну мову на слух, повинна дещо напружувати увагу.

Ще однією особливістю сприйняття іноземної мови є її темп. Відомо, що при уповільненні усного мовлення вдвічі погіршується її розуміння. Це обумовлене тим, що увага людини не може бути постійною: зі збільшенням темпу мовлення поліпшується і її розуміння. Але темп мовлення можна збільшувати тільки до певної межі, тому що надмірне прискорення темпу спричиняє неможливість диференційованого сприйняття мови мовлення. При збільшенні темпу усного мовлення розуміння його значеннєвого змісту утруднюється, особливо у тих випадках, коли слухач не має достатнього життєвого досвіду і знань. Темп мови по-різному впливає на розуміння як рідної, так і іноземної мови, тому викладачеві варто пам'ятати про те, що при навчанні аудіювання необхідно завжди варіювати темп мови залежно від труднощів мовного матеріалу. Крім того, на якість слухового сприйняття і розуміння усного мовлення впливає також емоційне ставлення того, хто вивчає іноземну мову. Голос, манера говорити викладача можуть викликати безліч емоцій у курсанта, через що він не зможе сприймати повідомлення об'єктивно.

При навчанні аудіювання необхідно прагнути до миттєвого її розуміння членами навчальної групи. Предметом же дискурсивно-логічного мислення повинне бути те, що складає значеннєвий зміст мови. Фонетичні, лексичні, граматичні особливості мови людина сприймає інтуїтивно. Такого сприйняття іноземної мови на слух можна досягти лише в тому випадку, якщо усне мовлення, що призначається для сприйняття, буде оперувати мовним матеріалом, знайомим для слухачів і курсантів. Навчання аудіювання включає також і формування навичок та вмінь сприйняття живого монологічного і діалогічного мовлення, монологічного і діалогічного мовлення у механічному звучанні. Легше за все розуміти монологічне мовлення на основі наочності. Однак ми не відмовляємося від думки про те, що початком навчання аудіювання, з огляду на реальні можливості сучасної вищої школи, можуть бути монологічні варіанти багаторазового (15–25 разів і більше) повторення найбільш частотних лексичних одиниць, з використанням відповідних методів наочності, прийомів звертання до професійно-спрямованної ситуації та емоційного стимулювання до запам'ятовування необхідного мовного матеріалу.

Саме з закладених таким чином цеглинок уможливлюється подальше адекватне сприйняття цих лексичних одиниць у монологічному мовленні викладача або переданого за допомогою механічного запису, більш успішне виконання вправ на аудіювання діалогічного контекстно-ситуативного мовлення. Зазначені вправи в багаторазовому повторенні найбільш вживаних лексичних одиниць не слід протиставляти звичайним методам навчання, необхідно їх доповнювати для формування мовленнєвої діяльності, надаючи тим, хто навчається, можливість творчо використовувати засвоєну мовну інформацію. Більш успішному виконанню вправ на аудіювання сприятиме використання тематичної наочності, перегляд відеосюжетів або застосування комп'ютерних програм що, у свою чергу, допоможе сприйняттю на слух загального змісту запропонованого тексту, його репродукуванню, а надалі – і продукуванню. Важливо також вказати на те, що оскільки при навчанні аудіювання завдання викладача – навчити персонал ДПСУ розуміти прослухане, то важливе значення слід надавати і системі вправ, що мають забезпечити перевірку розуміння прослуханого тексту всіх без винятку членів навчальної групи.

Для розуміння мови через сприймання необхідно також враховувати й антиципацію (передбачення) як подальший зміст мовлення і відповідний мовний засіб. Розвитку антиципації допомагає засвоєння членами навчальної групи стійких словосполучень і виразів, які полегшують як процес слухового сприйняття іноземної мови, так і її розуміння. Викладачу необхідно пам'ятати, що з двох видів пам'яті – безпосередньої і опосередкованої – для розуміння іноземної мови необхідно використовувати усі її ресурси. Безпосередня пам'ять певним чином розширює сферу сприйманої мови: вона сприяє глибшому розумінню мови. Ось чому викладач повинен стежити за тим, щоб не перевищувати межі безпосередньої пам'яті, тому що надмірне збільшення мовної структури речення ускладнюватиме сприйняття мови на слух, а значить – і її правильне розуміння.

Слід також зазначити, що навчання аудіювання, як і інших видів мовленнєвої діяльності, багато в чому визначається системою управління навчальним процесом. Оскільки головною метою навчання є підготовка персоналу до мовного спілкування в природних умовах, то ми вважаємо, що корисним для удосконалення аудіювання може бути таке тренування, під час якого члени навчальної групи будуть виконувати досить важкі, однак посильні вправи. Процес навчання буде тільки тоді цілеспрямованим і ефективним, коли викладач мобілізуватиме волю та увагу слухачів і курсантів, створюватиме умови для чіткого функціонування всіх психічних механізмів.

Іншомовне мовлення повинно бути чітким, ясним та неспішним, особливо на першому ступені навчання [29, с. 89]. Аудіювання (як і читання) може бути як метою навчання, так і засобом розвитку продуктивних видів мовленнєвої діяльності, зокрема говоріння та письма. Аудіювання слід також розглядати як: 1) мету навчання (одержання змістовно-смислової інформації; повне розуміння прослуханого тексту; загальне розуміння прослуханого; а також пошуки конкретної інформації)), 2) також як засіб навчання (допомога в мовному та мовленнєвому розвитку суб'єктів навчання та забезпечення навчально-виховного процесу; ознайомлення з новим фонетичним, лексичним, граматичним матеріалом; управління навчальним процесом на уроці, забезпечення зворотного зв'язку у навчальній діяльності; забезпечення діалогічної форми спілкування; розвиток важливих навчальних умінь (прогнозування змісту, антиципація, пам'ять, увага, адитивні вміння тощо).

Висновки. Навчання професійного іншомовного спілкування є не тільки метою, але й засобом навчання персоналу служби України. Найважливішим компонентом змісту навчально-виховного процесу є навчання іншомовної взаємодії із урахуванням того, що одним з важливих принципів професійного іншомовного спілкування фахівців – це надзвичайна увага до партнеру по спілкуванню. Розвивати навички аудіювання курсантів і слухачів необхідно в контексті розвитку інших навичок професійного іншомовного мовлення, зокрема говоріння, читання, письма. Необхідно враховувати особливі умови діяльності персоналу ДПСУ. Представники ДПСУ повинні мати високий рівень психологічної стійкості та фізичної витривалості, тому досить важливим є розвиток у них уміння концентрувати увагу в напружених умовах, регулювати свій емоційний стан в режимі реального часу. Використання ситуацій службового спілкування дозволятиме залучати тих, хто вивчає іноземну мову, в професійно-спрямовані ситуації, у яких майбутній офіцер-прикордонник повинен природно реагувати та звучати. Саме моделювання та подальше виконання професійних

ролей та ситуацій мовленнєвого спілкування сприятиме ефективному формуванню професійної іншомовної комунікативної компетентності охоронців кордону.

Отже, враховуючи все зазначене, слід підкреслити важливість навчання професійного іншомовного слухання майбутніх фахівців в контексті взаємодії різних видів мовленнєвої діяльності. Очевидним є те, що у випадку, якщо майбутній фахівець під час виконання професійних завдань є не досить уважним, не прислуховується до іноземця належним чином, він упустить багато важливих моментів. На жаль, обсяг статті не дозволяє автору розкрити всі особливості проблеми, що розглядається. Подальшого теоретичного осмислення та експериментального вивчення потребує питання особливостей сприйняття мови на слух під час професійного іншомовного спілкування персоналу Державної прикордонної служби України.

1. Беляев Б.В. Новое в психологии обучения иностранным языкам / Б. В. Беляев // Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком : сб. ст.атей. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – С. 147–155. 2. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам : пособие для преподавателей и студентов / Б. В. Беляев : 2-е изд., перераб. и дополненное. – М. : Просвещение, 1965. – 228 с. 3. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам / Б. В. Беляев. – М. : Просвещение, 1967. – 232 с. 4. Волобуєва О. Ф. Психологічні проблеми навчання аудіювання / О. Ф. Волобуєва // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Проблеми загальної і педагогічної психології / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2002. Т. IV, ч. 7. – С. 32–37. 5. Елухина Н. В. Обучение аудированию в русле коммуникативно ориентированной методики / Н. В. Елухина // Иностранные языки в школе. – 1989. – № 2. – С. 28–36. 6. Зимняя И. А. Психологическая характеристика слушания и говорения как видов речевой деятельности / И. А. Зимняя // Иностранные языки в школе. – 1973. – № 4. – С. 66–72. 7. Elliot N. S. Education Psychology : Effective Teaching, Effective Learning / Elliot Stephen N, Krtochwill Thomas R., Cook Jan Littlefield, Travers John F. – Third Edition, Mc Grow-Hill Higher Education, the USA, 2000. – 631 p. 8. Harmer Jeremy. The practice of English Language Teaching. Third Edition. Completely Revised and Updated., Longman, Malaysia, 2002. – 371 p. 9. Porter Patricia A., Grant Margarent. Communicating Effectively in English. Oral Communication for Non-Native Speakers. Heinle @ Heinle Publishers, a division of Wadsworth, Inc., the USA. Second edition, 1992. – 251 p. 10. Scrivener Jim. Learning Teaching. A guidebook for English Language teachers. Macmillan Publishers Limited, 1998, UK. – 218 p.

Надійшла до редколегії 14.09.11